

VAN DONKER HOL TOT GLAZEN HUIS

Interview met Herman Franke over het gevangeniswezen

Arno Cupédo en Monique Kroes

Vorig jaar verscheen het *cum laude* proefschrift *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, van de hand van de criminoloog Herman Franke.¹ Het boek behandelt de geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen vanaf het einde van de achttiende eeuw. In dit boek reageert Franke onder andere op de visie van Michel Foucault, die al eerder publiceerde over, in diens woorden, de geboorte van de gevangenis.² Voordat Franke zijn studie sociologie begon was hij enkele jaren werkzaam als stadsverslaggever voor het Nieuwsblad van het Noorden. Hij studeerde in Groningen en Amsterdam en is momenteel verbonden aan het criminologisch instituut Bongers van de Universiteit van Amsterdam.

- U baseert zich in uw boek deels op het werk van Norbert Elias.³ U ziet de moderne geschiedenis vooral als een civilisatieproces en in dit kader plaatst u ook de geschiedenis van het gevangeniswezen, die u karakteriseert als een emancipatieproces van gevangenen. Hoe ligt het verband tussen deze twee ontwikkelingen?

- Ik baseer mij in mijn boek wel op het werk van Elias, maar ik heb mij nooit iemand gevoeld die zo graag een theorie wil bevestigen. Voor mij is Elias' werk een vruchtbaar werkende theorie geweest. Een theoretisch verband om aan empirisch onderzoek te verbinden. Wat ik het interessantste vind in Elias is de theoretische idee dat historische ontwikkelingen in zekere zin blind en stuurloos verlopen.

- Relatief-autonoom?

- Ja, dat vind ik een belangrijk begrip. En als iets anders uitpakte dan men zich had voorgenomen, hoe kwam dat dan? Welke omstandigheden, ontwikkelingen en dwangen maken begrijpelijk dat de zaken zich steeds anders ontwikkelden dan men zich voorstelde? En dat is in het gevangeniswezen wel heel frappant. Het pakte voortdurend anders uit. Dat heb ik geprobeerd te begrijpen deels met gebruik van Elias' gedachtengoed.

1 Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).

2 Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Paris 1975). Bij Historische Uitgeverij Groningen verscheen de goede Nederlandse vertaling Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (Groningen 1980).

3 Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1e druk 1939; Frankfurt am Main 1969).

Een belangrijke rode draad in mijn boek is het emancipatieproces. Dat zou ik niet willen zien als een strikt in het werk van Elias passende theorie. Dat neemt niet weg dat ik de duiding van zo'n emancipatieproces voor een deel typeer en begrijpelijk maak met een soort sociologie die Elias ook voorstaat. Ik zag dat de machtspositie van gevangenen, hoe je het ook wendt of keert, sterker is geworden. Dat ze enige invloed kunnen uitoefenen, dat er mensen buiten staan die hun bijstaan, dat er beklagrecht is en dat er een aantal wettelijke voorzieningen zijn. Ik dacht: hoe is dat gekomen? Want ik wist ook dat ze aan het eind van de achttiende eeuw volstrekt rechteloos lagen weg te rotten in donkere gaten.

Het moeilijke is dat je vooral in de negentiende eeuw alleen van een emancipatieproces kunt spreken in de zin van een passieve ontwikkeling. Er zijn een aantal machtsbronnen die zich aandienen en die langzamerhand sterker worden. En dat heeft ook in de discussie die daarover ontstaan is nogal wat verwarring gewekt, omdat mensen bij een emancipatieproces voornamelijk aan een beweging denken. Ik denk juist aan een proces, dat passief kan zijn, dat zich zelfs *ondanks* gevangenen of *ondanks* bestraffers kan voltrekken. Mensen kunnen dwangmatig in posities terecht komen waarin ze niet anders kunnen dan ze doen. Dit maakt begrijpelijk dat gevangenen eigenlijk tegen de wil van bestraffers in het wat meer voor het zeggen hebben gekregen. En ook dat die straf niet bewerkstelligde wat men eigenlijk wilde. Overigens kreeg de emancipatie van gevangenen in de twintigste eeuw wel het karakter van een beweging.

- *Elias plaatst het begin van het 'beschavingsoffensief' al in de middeleeuwen. Het lijkt echter alsof u het civilisatieproces met de Verlichting laat beginnen. Een uiting van dit proces was namelijk de afkeer van lijfstraffen, welke zich pas na de Verlichting voordeed. Hoe verklaart u dit verschil?*

- De ontwikkeling over de laatste twee eeuwen die ik in mijn boek beschrijf, moet je zien in een nog langere termijnontwikkeling. Ik verzet mij ook erg tegen *ad hoc*-verklaringen die blijven steken in wat op dat moment en op die plaats gebeurt. Waar mijn boek begint, daar is een soort stroomversnelling in het civilisatieproces gaande. 'Beschavingsoffensief' moet je niet verwarren met wat Elias omschrijft als een verandering in de verhoudingen tussen mensen, in hun doen en laten en gevoeligheden over een nog langere termijn. Ik schrijf nooit over 'dan begint' of 'dan komt op', maar in termen van 'versnellingen', 'sterker worden' en dergelijke. De Verlichting is dan niet meer dan een illustratie, een stroomversnelling van het proces dat over langere termijn beschreven wordt. Het is onzin om te zeggen dat mensen in de middeleeuwen hun kop niet gebruikten. En ten aanzien van de doodstraf had je toen ook groeperingen die hun afkeer daarvan verwoordden. De vraag is steeds: wordt het dominant of niet?

- *Kunt u ook verklaren waarom het dominant wordt?*

- Dat komt doordat mensen over langere termijn, in samenhang met sociaal-economische ontwikkelingen, in toenemende mate met elkaar te maken hebben, gedwongen worden om meer rekening met elkaar te houden. Het heeft te maken met het feit dat mensen dichter op elkaar gaan wonen, met staatsvorming, met toenemende arbeidsverdeling, etcetera. Dit heeft een langzame uitwerking op hoe mensen denken en voelen. En het wordt dominant doordat men gedwongen wordt zo te denken. 'Gedwongen' bedoel ik dan in de zin van dat men elkaar en zichzelf dwingt door onderlinge afhankelijkheid.

- *Centraal in uw boek staat de verschuiving van macht in de machtsbalans tussen bestraffers en bestrafen in het voordeel van de gevangenen. U zet zich hiermee af tegen Foucault die deze machtsnivellering niet ziet.*

- Het probleem is in eerste instantie het machtsbegrip dat Foucault hanteert. 'Macht' is bij hem nauwelijks gesitueerd bij groepen of bij personen. In zijn boek *Discipline, toezicht en straf* gebruikt hij het begrip als een losstaande entiteit, die ik in mijn werkgroepen wel eens omschrijf als een soort 'duivelse kracht'. Een alles doordringende macht die op eigen kracht tot verwezenlijking wil komen, die wensen en verlangens kent. Dat maakt het al vrijwel onmogelijk om te spreken van wat meer macht bij de ene groep dan bij de andere en van machtsverschuiving.

In de vorige eeuw kon men een gevangene zonder enige reden in het cachot stoppen. Daar kraaide geen haan naar. Nu is dat onmogelijk. Gevangenen kregen langzamerhand iets meer macht, ze konden iets meer tegenwicht gaan bieden aan de overheerser. Directies en cipiers kunnen zich nu niet meer ongevoelig tonen voor gevangenen. De gevangenis lijkt wel een glazen huisje geworden. Er staan voortdurend journalisten en politici toe te kijken en dit is een machtsbron voor gevangenen. Ik gebruik daarom een relationeel machtsbegrip. Macht is iets dat al begint bij de geboorte. Een kind huult en de ouder heeft dat liever niet. Door droevig te zijn heb je macht over anderen die graag willen dat je niet droevig bent.

- *Toch situeert Foucault de macht wel. De macht van de vorst maakt plaats voor die van het bestraffende systeem.*

- Ja, maar dan wordt het toch lastig. Wat moet ik mij voorstellen bij macht van een systeem en wat bij een systeem überhaupt? Ik vind dat machtsbegrip van Foucault van een raar, abstract soort. Ik denk dat wat Foucault beschrijft veel meer een onbedoeld effect is van mensen die in afhankelijke verhoudingen met elkaar leven. De gevangenschap heeft voor gevangenen grote effecten op de rest van hun leven, vrijwel zeker keren ze ook weer terug in de gevangenis. Maar dat is mijns inziens niet, zoals Foucault beweert, het gevolg van een door de macht uitgekiende strategie. Zo kan ik niet denken. Daar kan ik sociologisch niet mee uit de voeten.

- *Denkt u dat gevangenen de machtsnivellering ook werkelijk ervaren?*

- Wel als ze zelf terugkijken. In mijn boek laat ik ook gevangenen aan het woord, die na hun eigen detentie jaren later weer in de gevangenis op bezoek komen. Zij zien grote verschillen. Maar gevangenen zelf niet. Zij vergelijken de situatie in de gevangenis met die erbuiten. De vraag is of de kloof daartussen groter of kleiner is geworden. Voor gevangenen lijkt dit weinig uit te maken; zij ervaren de gevangenschap nog steeds als een zware straf. Het aantal zelfverwondingen, zelfmoorden en protesten in de vorm van hongerstakingen en dergelijke is eerder toegenomen dan afgenomen. De samenleving wordt steeds vrijer, democratischer, maar in de gevangenis bestaat nog steeds, hoe je het ook wendt of keert, een strakke hiërarchie.

- *Aanvankelijk werd iemand bestraft voor zijn misdaad alleen. In de negentiende eeuw deed zich een ontwikkeling voor waarbij de gedetineerde steeds meer werd gezien als misdadiger -voor het leven-, zijn persoonlijkheid werd bestraft: de delinquent was geboren. Voor herintreding in de maatschappij werd heropvoeding noodzakelijk.*

- Ja, en dit is iets wat Foucault heel mooi beschrijft ook al deel ik zijn interpretatie niet. Het is overigens niet zo dat men aan het begin van de negentiende eeuw alleen naar de daad keek en pas later naar de dader. Het gaat weer om dominanter wordende ontwikkelingen. Ik heb veel misdaadverslaggeving in kranten gelezen uit die periode. Natuurlijk keek de rechter aan het begin van de negentiende eeuw ook wel naar wat er voor hem stond en de advocaat probeerde ook wel gevoel op te wekken voor de dader. Maar bij het bepalen van de strafmaat was het moeilijker om daar rekening mee te houden. Men had bijvoorbeeld nog geen uitgewerkte theorie over verzachtende omstandigheden.

Verder kan ik het niet anders zien dan dat de opkomst van die verbeteringsgedachte nauw samenhangt met het dominanter worden en het groeien van de betekenis van de gevangenis. Tot aan het einde van de achttiende eeuw was er voor de gevangenisstraf een vrij geringe plaats. Dominanter waren verbanning, lijfstraffen, doodstraffen en dergelijke. Maar deze straffen werden problematisch. Verbanning omdat, naarmate staten groeiden en de afhankelijkheid tussen staten onderling toenam, zij steeds meer een doorschuiven van misdadigers werd. Wat betreft de lijf- en doodstraf ontstonden er problemen op het emotionele vlak. Daarnaast zag men ook de averechtse effecten ervan, zoals het stigmatiseren van hele gezinnen, maar het belangrijkste was toch de affectieve component, de groeiende afkeer van fysiek geweld. Maar om terug te komen op uw vraag, de verbeteringsgedachte kwam pas op toen de gevangenisstraf als enige straf was overgebleven. Toen werd het ook als argument gebruikt om die gevangenisstraf te veranderen. Bijvoorbeeld om de invoering van eenzame opsluiting in te voeren, het cellulaire stelsel.

- *Wat was de rol van de opkomst van de sociale wetenschappen hierin?*

- Pas op het moment dat men de gevangenisstraf ging verbinden met een positief doel was men genoodzaakt zich wat meer te verdiepen in gevangenen. En dat ging, min of meer toevallig, gelijk op met de opkomst van de sociale wetenschappen. Die gevangenen lagen daar als het ware als onderzoeks-materiaal klaar voor mensen als Lombroso. Gevangenen werden langzamerhand gereduceerd tot delinquent, een door en door crimineel wezen, een misdadiger met bepaalde fysieke en psychische kenmerken. In tegenstelling tot Foucault zie ik dit alles als een onbedoeld effect van de ontwikkelingen binnen het gevangeniswezen en het strafrechtelijk apparaat en van de opkomst van de sociale wetenschappen.

- *Kenmerkend voor het civilisatieproces was, volgens Elias, de ontwikkeling van 'Fremdzwang' (uiterlijke dwang) naar 'Selbstzwang' (innerlijke dwang). Heropvoeding stelde zich ook verinnerlijking van maatschappelijke dwang ten doel.*

- Ja, deze interpretatie heb ik met genoeg overgenomen. Althans, wat ik gedaan heb is te kijken in hoeverre dat soort noties ook op het straffen van toepassing zijn. Het is duidelijk dat lijf- en doodstraffen louter 'Fremdzwang'-middelen waren. Intimidatie zowel van de dader als van de mensen er omheen. Er werd een heel theater in het openbaar uitgevoerd. De gevangenisstraf, die halverwege de vorige eeuw daarvoor in de plaats kwam, was natuurlijk ook wel voor een deel een intimiderende straf, maar daarbinnen waren er verwachtingen omtrent het aankweken van innerlijke dwang, die de gevangenen na hun vrijlating op eigen kracht zouden uitoefenen. Voorwaardelijke veroordeling, voorwaardelijke invrijheidstelling, en later half-open gevangenschappen en dergelijke doen een enorm beroep op de eigen verantwoordelijkheid.

- *Deze maatregelen werkten emanciperend?*

- Ze werkten emanciperend in die zin dat bestraffers inzagen dat intimidatie maar een halfbakken middel is. Je moet voortdurend die terreur handhaven en het is veel mooier als gevangenen zelf tot inkeer komen. Dat wil men eigenlijk nog steeds bereiken, maar men gelooft er niet meer zo in. Dat doel maakte het voor gevangenen goed mogelijk kritiek op hun straf uit te oefenen. In die zin was het een emancipatoir handvat.

- *Ziet u een verband tussen het ontstaan van de delinquent en de angst voor de proletarische revolutie in de negentiende eeuw?*

- Dat is een moeilijke vraag omdat de situatie in Nederland zo anders was dan in de rest van Europa. Maar het is duidelijk dat er ook in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw, wanneer de socialisten zich beginnen te roeren, een enorme verharding optrad. De strengheid van de beginselenwet van 1886 is niet anders te verklaren dan uit het zich bedreigd voelen van de bovenklasse. Ik zie dat nu nog: op het moment dat het economisch minder goed gaat en mensen door bezuinigingen hun positie als bedreigd ervaren zie je toch een enorm afreageren op de onderkant van de samenleving. Dat er nu

zo'n bijna atavistische houding ten opzichte van minderheden groeit, waarbij alle nuances uit het oog verloren worden en helemaal afgezien wordt van hun sociaal-economische positie, vind ik ook een teken van het zich bedreigd voelen van groeperingen.

- *In een interview met Vrij Nederland zegt u dat vroeger de pijndrempel hoger moet hebben gelegen dan nu. Waar baseert u dat op?*

- Kijk, ik leef nu en ik heb me proberen in te leven in wat mensen in die gevangenissen vroeger meemaakten en wat ze aan fysieke en psychische ontberingen moesten doormaken. Daarbij heb ik mij enorm verbaasd over hoeveel mensen nog min of meer ongeschonden door jarenlange eenzame opsluiting wisten te komen, het überhaupt vijf of tien jaar lang in een koude donkere cel zonder werk volhielden. Het lijdt geen twijfel dat mensen vroeger in het dagelijks leven veel meer pijn gewend waren dan wij nu. Het is een uitdagende uitspraak, maar ik denk dat mensen nu eerder van pijn bewusteloos raken dan toen. Bovendien was men vroeger veel minder dan nu gewend om alleen te zijn. Dan is het veel erger om van de ene op de andere dag volstrekt eenzaam in een cel te worden gezet. Pijngewaarwordingen zijn nu zozeer uit het leven vertrokken, zowel in psychische zin, dat mensen omzichtiger met elkaar omgaan, als in fysieke zin, dat wij minder goed in staat zijn om pijn te verdragen. Dat wil niet zeggen dat er toen geen mensen aan onderdoor gingen. Integendeel, veel gevangenen werden gek of pleegden zelfmoord. Ook weten we betrekkelijk weinig van wat er gebeurde met mensen na hun vrijlating.

- *Welke bronnen hebt u hierbij gebruikt?*

- Ik heb onder andere de dossiers bekeken van gevangenen die doordraaiden in Medemblik⁴. Daarin zitten ook brieven van moeders, vaders en gevangenen zelf, die schreven hoe erg ze het hadden. Daaruit word je wat meer duidelijk van het *inferno* dat zich daar afspeelde. Bij het lezen van verslagen van gevangenisautoriteiten heb ik me verbaasd over het gemak waarmee dingen toen verdoezeld konden worden. De samenleving was veel minder open. Er sprongen toen bijvoorbeeld geen journalisten bovenop. En als de mensen uit de gevangenis kwamen luisterde niemand. Ze gingen waarschijnlijk ook dood of werden of waren gek. Ze zullen wel ten onder gegaan zijn. Maar het blijft enorm moeilijk om je echt in te leven in de levensomstandigheden van de onderkant van de samenleving: voortdurende sterfte, hongersnood en kou.

- *In Twee eeuwen gevangen zegt u eigenlijk dat afschrikking en heropvoeding als legitimering van straf hebben afgedaan. Schiet de gevangenis hiermee haar doel niet voorbij?*

- Wat ik bedoel is dat je met de kennis die we nu hebben niet meer kunt volhouden dat je met gevangenisstraf iets positiefs kunt aanrichten. Positief

4 In Medemblik was een rijkskrankzinnigengesticht voor gevangenen.

kun je hem niet verdedigen. Formeel doet men dat op overheidsniveau nog wel, maar er is een belangrijke negatieve, wat cynische, doelstelling bijgekomen, namelijk het tegengaan van detentieschade. Ik zeg niet: die straf moet weg. Zij blijft in zekere zin staan als vergelding. Je kunt sommige misdaden niet zonder duidelijke straf voorbij laten gaan. Dat is ook niet rechtvaardig ten opzichte van de slachtoffers. Wat betreft de afschrikking, die is er altijd wel. Een beetje zwaardere of lichtere straf heeft daar geen invloed op. Ik vind dat je de gevangenisstraf moet beperken tot de ernstigste misdrijven. De laatste jaren gebeurt het omgekeerde, en daar ben ik tegen. Want hoe je je best ook doet om de detentieschade te beperken, je creëert onbedoeld toch een criminele klasse. Foucault beweert dit ook, maar hij ziet het als een bedoelde machtsstrategie.

- *Wat is volgens u de maatschappelijke relevantie van de criminologie?*

- Het problematiseren van de relatie tussen criminaliteit en bestraffing. Die relatie is veel ingewikkelder dan mensen vaak denken. Criminaliteit is een ingewikkeld sociaal verschijnsel. Het kan niet geplaatst worden bij een bepaald groepje en het is niet in regels te vangen. Het is een in de hele samenleving verweven verschijnsel, dat je moeilijk kunt voorkomen. Het is zaak te wijzen op rare maatregelen die veel meer averechtse effecten hebben dan goede. Ik vind het belangrijk het betrekkelijke van beleid onder de aandacht te brengen, zonder te hoeven zeggen: zo moet het wel. Het criminaliteitsprobleem is trouwens minder groot dan mensen wel denken. Het aantal verkeersslachtoffers bijvoorbeeld, ligt vele malen hoger dan het aantal dodelijke slachtoffers van criminaliteit. En zoals ik al heb gezegd, in twee, drie jaar tijd zie je dat de hele criminaliteit op de schouders van minderheden wordt gelegd. Bovendien wordt ook nog eens de schuld bij henzelf gelegd en niet bij hun sociaal-economische positie of de culturele problemen die ze hebben. Het kritisch volgen van zulke ontwikkelingen in de politiek en in de media vind ik maatschappelijk van groot belang.

- *U houdt zich nu bezig met 'geweld'. Hoe vult u dit begrip in en ziet u een verandering in het gebruik van geweld?*

- Ik houd mij bezig met moord, doodslag, mishandeling en overheidsgeweld in de negentiende en twintigste eeuw in de westerse samenleving. Ik kijk naar de langere termijn-ontwikkeling van fysiek geweld. Er is veel literatuur die eerder wijst op een pacificering van de samenleving dan op een gewelddadiger worden ervan. Dat zie je bij mensen onderling, maar zeker bij de overheid. Het optreden van politie, van het leger in burgerlijke zin bij het bestrijden van rellen, en van het bestraffende apparaat, is in de afgelopen eeuwen bijna in een rechte lijn minder gewelddadig geworden. De politie sloeg dertig jaar geleden nog met groot gemak op rellen in. De Hans Kok-affaire is voor mij een illustratie van hoe gevoelig dat is gaan liggen.

Interessant is, dat naar mijn gevoel psychisch geweld het onthouden van fysiek geweld is. Ik denk dat naarmate fysiek geweld is afgenomen, mogelijk-kerwijs daarvoor in de plaats wat meer psychische middelen zijn gekomen, maar daar doe ik nu geen onderzoek naar. Fysiek geweld is wel een link

verhaal. De moord- en doodslagcijfers hebben we, maar op grond van die cijfers kun je moeilijk conclusies trekken. Een absolute toename hierin betekent nog geen relatieve toename, zeker niet als we het aantal doden in de drugssfeer er vanaf trekken. Moord- en doodslag komt in Nederland mondiaal gezien heel weinig voor en neemt ook nauwelijks toe. Bij mishandeling ligt dat wat ingewikkelder. Er worden nu vijf keer zo weinig mensen veroordeeld wegens mishandeling dan in de vorige eeuw, rekening houdend met de bevolkingsomvang. Ik vraag me dan af: wat was dat voor geweld waarvoor zoveel mensen in de vorige eeuw veroordeeld werden. Door bestudering van strafrechtelijke dossiers hoop ik daar meer over te weten te komen.

ATHENA'S Boekhandel

Een gespecialiseerde zelfstandige
boekhandel voor alle boeken voor de
studierichtingen aan de faculteit der
letteren.

Binnen-/buitenlandse literatuur

Taal- en letterkunde

Kunstgeschiedenis

Muziekwetenschap

Theaterwetenschap

Geschiedenis

ATHENA'S Boekhandel

Een boekhandel die alle andere genres
bestelt in binnen- en buitenland.

Een boekhandel met een uitgebreide
collectie boeken op het gebied van kunst,
literatuur, muziek en theater.

Een boekhandel die tijd en ruimte geeft
voor lezingen, concerten en andere
aktiviteiten.

Oude Kijk in't Jatstraat 42, 9712 EL Groningen, 050 - 125593

Afb.1 Zelfportret van L.J. Jordaan tijdens zijn mobilisatie te Fort Spijkerboor. (Lit. *De Groene Amsterdammer*, 1-1-1966).